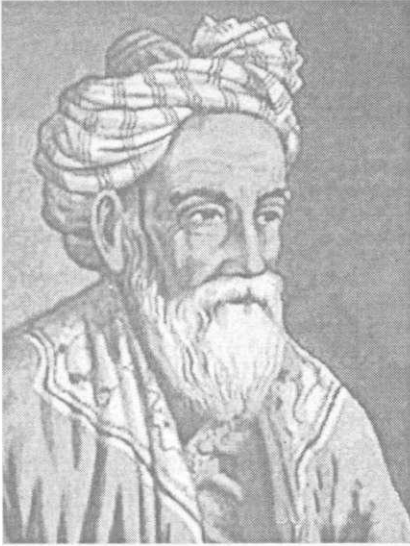

ÖMƏR XƏYYAM – BÖYÜK ÇOXBİLGİN

Hamlet İsaخانlı

Yaradıcı insanların bir qismi tək bir sahədə deyil, iki, üç, dörd və daha çox sahələrdə fəaliyyət göstərməyə müvəffəq olur, bəşər övladını heyrətləndirir, özünə qarşı məhəbbət və ehtiram doğurur. İnsan zəkasının, insan yaradıcılığının heyrətamiz çoxşaxəliliyi həm onun sağlığında, həm də çox-çox sonra dünyaya gələnlər arasında təəccüb qarışıq iftixar hissi oyadır. İnsan qüdrətinin ağlasığmaz zilə qalxması düşünən, yazıb-yaradan zümrənin ilham qaynağına çevrilir.

Aristotel, əl-Fərabî, əl-Biruni, İbn Sina, Ö. Xəyyam, Nəsirəddin Tusi, İ. Nyuton, G. Leybnits, İ. Gothe kimi insanlar öz yaradıcı fəaliyyətində elm və sənətin az qala bütün sahələrinə toxunmuş, bəşər tarixini irəli aparan,

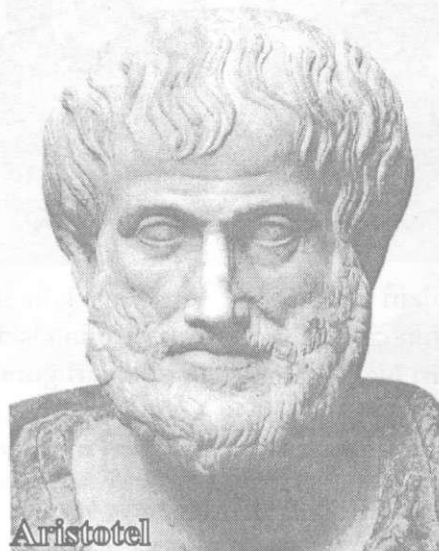
Tanınmış iş və fikir adamı Əli Poladın tərtib etdiyi "Ömər Xəyyam. Rübailər" kitabı iri formatda və çox nəfis dizaynda işıq üzü görmüşdür ("Səda" nəşriyyatı, 2008, ISBN 5-86-874-664-07). Kitabın həmrəy redaktoru olan Hamlet İsaخانlının "Ömər Xəyyam – böyük çoxbilgin" adlı yazısı da kitaba daxil edilmişdir. Həmin məqaləni oxucularımızın diqqətinə çatdırırıq.

zənginləşdirən əsərlər yaratmışlar. Bu cür çoxşaxəli fəaliyyət göstərən hərtərəfli və dərin bilik, bacarıq və yaradıcı gücə sahib olan insanlara müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif dil və mədəniyyətlərdə cürbəcür adlar vermişlər. Çox sahələrdə çalışan və geniş bilik dairəsi olan insanlara Avropada çox vaxt Renessans

insanı, bəzən də universal şəxs (Homo Universalis) demişlər (və deyirlər). Daha yeni zamanlarda hərtərəfli alim və yaradıcı şəxslər barədə yunancadan gələn və çox öyrənmiş adam mənasını verən Polymath (Polimat) kəlməsi, eləcə də ensiklopedist alim, ensiklopedist yaradıcı insan kəlmələri işlənir. Hərtərəfli və dərin bilik sahibi olan və geniş sahələrdə yüksək zəka və sənət nümayiş etdirən şəxsləri Azərbaycan türkcəsində *çoxbilgin* sözü ilə ifadə etməyi təklif edirəm.

Çoxbilginlik daha çox orta əsrlərə xas olan hadisədir.

Üç növ yaradıcı fəaliyyətdən bəhs etmək olar: elm, sənət-incəsənət və qurucu-ictimai iş. Çoxbilginlik - elmə, sənətə və bir sıra hallarda qurucu-ictimai işə eyni zamanda nüfuz etməyə, bu sahələrdə öz sözünü, öz gücünü və istedadını nümayiş etdirmə-

Aristotel

yə qadir olan insanların fəaliyyəti - daha çox orta əsrlərə xas olan hadisədir. Riyaziyyat və təbiət elmləri, texnologiya və tibb, orta əsrlər universalizminin mühüm əlaməti olan fəlsəfə, ədəbi yaradıcılıq və tarix, musiqi, təsviri incəsənət, quruculuq və idarəetmə - bunlardır böyük xarakterlərin, istedadlı insanların marağına səbəb olan və bütövlükdə və ya qismən onların yaradıcılıq meydanına çevrilən sahələr.

Qədim, antik çağın universalı filosoflar idi, hər şeyi bilən, hər şeyi araşdıran, hər sahədə söz demək vəzifəsi olan filosof əslində geniş əhatəli elm adamı idi, buna ən parlaq misal Aristoteldir. Hərçənd ki, böyük filosof olmaq, heç də yaxşı riyaziyyatçı olmaq ilə eyni deyildi. Platon və Aristotel də daxil olmaqla qədim dünyanın heç bir filosofu nəinki Arximed və Evklidlə, hətta onlardan daha az tanınmış riyaziyyatçılarla müqayisə olunmaq səviyyəsində riyazi biliklərə sahib deyildilər. Antik çağda da riyaziyyat üzrə ixtisaslaşmaq lazım gəlirdi, riyaziyyat xüsusi,

Al-Biruni

riyazi istedad tələb edirdi. Filosoflar digər bütün sahələri əhatə edib yaradıcı işlə məşğul ola bilər, riyaziyyatı isə anlamağa və imkan daxilində ondan istifadə etməyə çalışırdılar.

Riyazi yaradıcılığa meyl edən astronomiya və musiqi ilə məşğul olması da təbii idi, çünki sonuncular riyaziyyatın qolları hesab edilirdi.

Ədəbi yaradıcılıq və təsviri incəsənət əksər hallarda insanı yalnız bu sahələrlə məhdudlaşdırmağa meyilli idi; şair şair idi, rəs-

İbn Sina

sam isə rəssam, onların digər maraqları varda, bu, indiki dillə desək, hobbi xarakteri daşıyırdı. Tarixdə belə olub, indi də belədir. Yalnız istisna hallarda görkəmli şair və ya rəssam təbiətşünas kimi də tanınır, bu sahədə də yaradıcı fəaliyyətdə ola bilər - Leonardo da Vinçi və İ. Goethe kimi.

Quruculuq və idarəetmədə fərqlənmək, böyük işlər görmək isə padşahlıq, vəzirlik, sərkərdəlik etməklə, bir və ya bir neçə (bə-

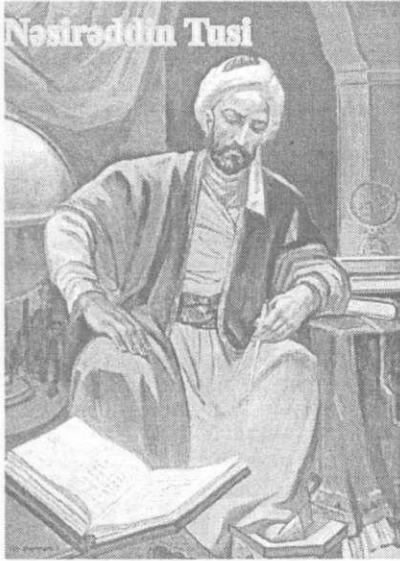

Al - Farabi

zən çox) qurumun təsisçisi və ya müdiri olmaqla bağlıdır.

İki mədəniyyət

Tarixə, çoxbilginlərin həyat və fəaliyyətinə diqqət etdikdə gerçək universallığın daha çox riyaziyyat və təbiətşünaslıq üzərində qurulduğunun şahidi olur. Bu sahələrdə böyük istedad sahibi olan insanın başqa sahələrdə də parlaması ehtimalı mövcuddur. Bunun səbəbi riyaziyyat və təbiətşünaslığa xas olan iti zəka, məntiq və genişlik, həmçinin təbiətşünasın fərdə və cəmiyyətə təbiətin gözü ilə baxmaq imkanına malik olmasıdır. Digər tərəfdən, riyaziyyat və təbiət elmlərini "sonradan" öyrənməyin müşkül məsələ olduğu yaxşı məlumdur. İnsanın içində yaşayan şairliyin sonradan və yaavaş-yavaş üzə çıxması mümkün olan işdir, lakin şairin, tarixçinin, rəssamın sonradan riyaziyyat və ya fizikada mühüm elmi nəticələr almaq imkanı və ehtimalı yox dərəcəsindədir.

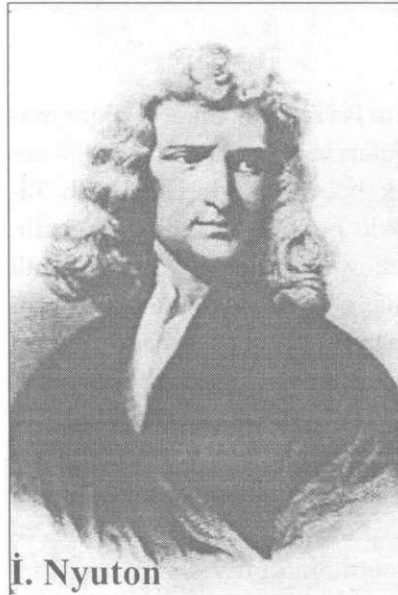
Əlbəttə, burada riyazi düşüncə və təbiətşünaslıq üsulları ilə humanitar düşüncə tərzindəki fərqləri, insanın bu və ya digər sahəyə meyl etməsi səbəblərini mövzu edən "iki mədəniyyət" problemi meydana çıxır. Hər zaman müzakirə mövzusu olan bu hadisə britaniyalı fizik və yazıçı C.P.Snow'nun (1905-1972) "iki mədəniyyət" adlı yazısı ilə 20-ci yüzilliyin ikinci yarısında, dar sahədə ixtisaslaşmanın təbii olduğu bu yeni dövrdə bir daha dəyirmi masalara, mübahisələrə, kəllə döyüşünə gətirib çıxardı. Çoxbilginlərin varlığı bu iki mədəniyyətin çatışmada olmadığını göstərən ən tutarlı arqumentdir. Lakin bu an bu mövzuya xüsusi toxunmaq imkanımız yoxdur.

Riyaziyyatçı, filosof, ilahiyyatçı şair

Ömər Xəyyam (1048 – ≈1131) öz zamanəsində riyaziyyatçı, filosof və ilahiyyatçı kimi məşhur

olmuş, müasirləri onu Hakim, Hüccət əl – Haqq (Haqqın göstəricisi, sübutu), İmam, Əllamə...adlandırmış, "dövrümüzün ən bilikli insanı, ən iti ağıl sahibi, ən yaxşı riyaziyyatçısı" kimi ifadələrlə qiymətləndirmiş, dini-fəlsəfi, riyazi suallarla ona müraciət etmiş, təbiətşünaslığa, astronomiyaya aid məsələlərin həlli üçün ondan yardım istəmişlər. Sultanlar, vəzirlər, ən məşhur şair və mütəfəkkirlər onunla yaxınlıq etməyə çalışmışdılar.

Doğrudan da, dahi çoxbilginlər İbn Sina (980-1037) və Birunidən (973-1048) sonrakı dövrdə lider rolunu oynamağa uyğun şəxs, çoxbilgin Xəyyam idi. Xəyyamın müasiri olan böyük ilahiyyatçı, filosof, sufi, hüquqşünas Əbu Həmid əl-Qəzali (1058-1111) riyaziyyat və təbiətşünaslıqdan çox uzaq idi. Xəyyam öz növbəsində İbn Sina və Biruni qədər, eləcə də əl-Qəzali və digər bir sıra istedadlı müasirləri qədər məhsuldar deyildi,

İ. Nyuton

G. Leybnits

az və qısa yazırdı. Lakin onun parlaq riyazi istedadı özündən əvvəl əldə olunmuş elmi nəticələrdən istifadə etməklə mühüm və çətin problemlərin orijinal həllini tapmağa kömək edirdi.

O, özünü İbn Sinanın tələbəsi hesab edirdi, bəzi tarixi qaynaqlara görə İbn Sinanın tələbəsi Bəhmənyardan dərs almışdı.

Müasir oxucu, qərbli və ya şərqli olsun-fərqi yoxdur, Ömər Xəyyam dedikdə birinci növbədə məşhur rübai ustasını, rübai-lər müəllifini göz önünə gətirir. Sonra isə təəccüblə Xəyyamın həm də istedadlı riyaziyyatçı və filosof olduğu, geniş əhatəli bilik sahibi kimi tanındığı barədə eşidir, bəzən də bu məlumatı o, rübai-lər kitabına yazılmış giriş sözündən alır; əlbəttə ki, burada söhbət xüsusi, ixtisaslı oxuculardan getmir.

Ömər Xəyyam rübai-lərinin şöhrəti, yazılma, yayılma və tərcümə tarixi ən maraqlı mövzulardan biridir, bu barədə yazılmış məqalə və kitabların sayı-hesabı yoxdur. Xəyyam rübai-lərinin maraqlı olduğu qədər də

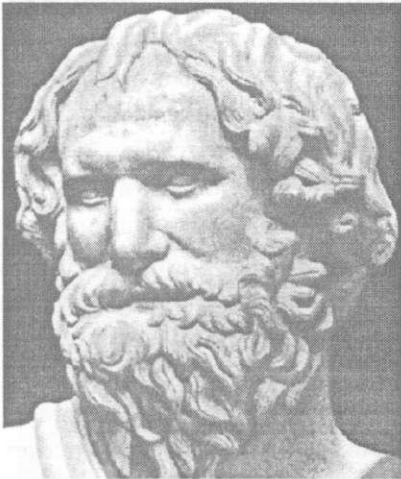

dolaşığı olan qəribə tarixi var. Bu barədə xüsusi söhbət açmadan riyaziyyat, fəlsəfə və digər sahələrdə Xəyyamın gördüyü işlərə çox qısa nəzər saldıqdan sonra ümumi bir fikir söyləmək olar.

Xəyyam irihəcmli əsərlər yazmamışdır

Xəyyamın riyaziyyata aid üç, musiqiyə aid bir, mexanikaya aid bir, fəlsəfəyə aid altı əsəri məlumdur. Ənənəvi olaraq Xəyyama aid edilən, "Novruznamə" adı ilə tanınan tarix və etimologiya haqqında əsərin Xəyyamın qələmindən çıxmış olduğuna mütəxəssislər şübhə ilə yanaşırlar (əslində, əsasən bunu təkzib edirlər). Üç hissədən ibarət bu əsərin, olsa-olsa, yalnız bir hissəsinin Xəyyama məxsus ola bilməsi ehtimalı mövcuddur. Bu əsərin üslubiyyət cəhətdən Xəyyama yaxın gəlmədiyi, ordaki səhv və səliqəsizliyin Xəyyama xas olmadığı göstərilir.

Bunlardan əlavə, Xəyyam İbn Sinanın bir əsərini ərəbcə-

Arximed

Johann Wolfgang Von Goethe

dən farscaya çevirmişdi (müəyyən şərhərlə).

Xəyyam iri həcmli əsər yazmamışdır. Lakin bütün əsərləri orijinal ideya, dəqiq və lakonik dil və güclü məntiq üzərində qurulmuş, həsr olunduğu məsələnin orijinal həllini özündə ehtiva etmişdir. Bu cəhətdən onun poetik istedadının məhz rübailərdə parlaması, qısa sözlə orijinal fikir ifadə etmək ustalığı təəccüb doğurmamalıdır.

Riyazi əsərləri üçüncü dərəcəli cəbri tənliklərin həndəsi yolla həllinə, Evklidin beşinci – paralellik postulatının orijinal ekvivalentinin tapılmasına, irrasional ədədlərə cəbri yanaşma məsələsinə, riyaziyyatın fəlsəfi və tarixi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

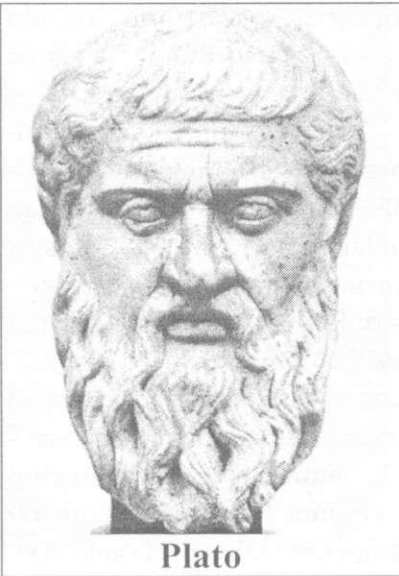
Evklidin beşinci postulatına aid araşdırmalarda Avropada Sakkerinin adı ilə tanınan dördbucaq riyaziyyat tarixi üzrə mütəxəssislərin əməyi və səyi nəticəsində Xəyyam-Sakkeri dördbucağı adlandırılmağa başlandı. Özündə Qeyri-Evklid həndəsəsi ideyasını daşıyan bu məsələnin sonrakı in-

kişafında Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) rolunu da qeyd etmək lazımdır.

Xəyyamın böyük sələfi Mühəmməd əl-Xarəzmi ($\approx 780 - \approx 850$) ikinci dərəcəli (kvadrat) tənliklərin cəbri yolla, yəni düstur vasitəsi ilə həll olunduğunu göstərmiş, bununla da cəbr elminin əsasını qoymuşdu; yaxşı məlum olduğu kimi, cəbr sözünün özü əl-Xarəzminin uyğun əsərinin adından götürülmüşdür. Xəyyama (sonralar məlum olduğu kimi səhvən) elə gəlirdi ki, üçüncü dərəcəli (kub) tənlikləri cəbri yolla, düstur vasitəsi ilə həll etmək mümkün deyil. Ona görə də, Xəyyam kub tənliklərin həndəsi yolla, konik kəsiklər vasitəsi ilə həlli məsələsinə araşdırdı və bu yolda dərin nəticələrə gəlib çıxdı, sonralar cəbri həndəsə deyiləcək mühüm elmi istiqamətin müəyyən ideyalarını ortaya qoydu. Üçüncü və dördüncü dərəcəli tənliklərin həlli düsturları 16-cı əsrdə İtaliyada kəşf olundu (bu, Avropada riyə-

Euklid von Alexandria

Plato

ziyyatın şərqdən fərqli ilk uğuru sayıla bilər). Ümumiyyətlə, ixtiyari dərəcəli cəbri tənliklərin dörd hesab əməliyyatı və radikal vasitəsi ilə düstur şəklində həllinin mümkün olub olmasının məsələsi və mümkünlük əlamətlərinin (kriteriyalarının) müəyyən edilməsi yalnız 19-cu əsrdə tam həll olundu. Burada əsas problem öz həllini iki gənc riyaziyyatçı - fransız Evarist Qalua (1811-1832) və norveçli Niels Henrik Abelin (1802-1829) dahiyənə əsərlərində tapdı.

*Mexanika, musiqi,
astronomiya*

Xəyyamın mexanikaya aid qısa çalışması Arximedinin hidrostatik prinsipinin tətbiqinə həsr olunmuşdur. Musiqi nəzəriyyəsinə aid qısa əsəri Evklidin tonallıq haqqında uyğun əsərinin şərhini və davamını kimi qəbul edilə bilər. Əsər musiqi şkalasının təsnifatına, 21 tetraxordun

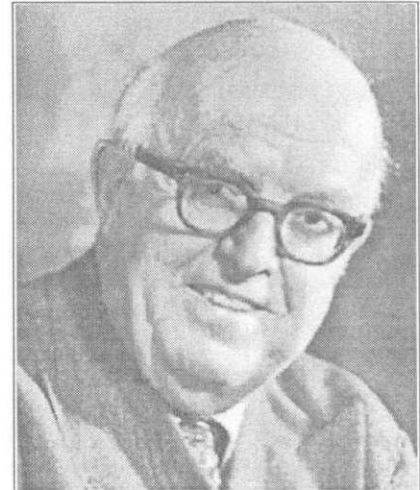
(dördpilləli səs sırasının) riyazi müzakirəsinə və səslənmə (sonor) növlərinə həsr olunmuş, Xəyyam burada Ptolomey, əl-Fərabî və İbn Sinanın uyğun əsərlərindən də faydalanmışdır.

Xəyyamın bizə məlum olan fəlsəfi əsərləri əsasən İbn Sinanın fəlsəfi görüşlərinin təsiri altında yazılmış altı qısa yazıdan ibarətdir. Bu yazılar Allahın varlığı və eyni zamanda zülmün mövcudluğu problemi, azad iradə və determinizm, varlıq (varoluş) və vəzifə (borc), mahiyyət və mövcudluq (vücut) arasında münasibət, təsadüf, zaman və hərəkət, ruh və bədən kimi məsələlərin müzakirəsinə həsr olunmuşdur. Burada həmin əsərləri xüsusi müzakirə etmək fikrində deyilik.

Xəyyamın yaradıcılığında yadda qalan və çox danışılan məsələlərdən biri də onun yeni təqvim hazırlamasıdır. O, Nizam əl-Mülklə dost idi. Nizamül-mülk Xəyyamı Sultan Cəlaləddin

Leonardo da Vinçi

C.P.Snow

din Məlik şahı təqdim etmişdi. Sultan Xəyyama yeni günəş təqvimini düzəltməyi tapşırılmışdı. Xəyyam bir neçə mütəxəssisi də cəlb etməklə Səlcuqların paytaxt şəhəri İsfahanda bu məsələnin üzərində çalışmışdı.

Təqvim işi ilə heç tanış olmayanlar üçün kiçik izahata ehtiyac ola bilər. Astronomiyanın yaranma səbəblərindən biri zamanı ölçmək və təqvim düzətmək işini, zərurətidir. Təqvim düzəltmənin əsas problemi ilin (günəş ilini) təşkil edən gün sayının tam ədəd olmaması, hətta dəqiq kəsr ədəd də olmamasıdır; bu ədəd (Yerin Günəş ətrafında tam dövr müddəti) təqribən 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46 saniyədir... Və təqvim məsələsinin canı da ilin uzunluğunu, yəni günlərin sayını hesablayıb həqiqətdə olduğuna yaxınlaşmaqdan ibarətdir. Belə olduğu halda məsələnin həlli üçün bəzi illəri 365, digərlərini 366 gün qəbul etmək lazım gəlir, üstəlik, müəyyən müddətdən sonra müəyyən bir ilə yeni, əlavə gün artırmaq zəruri olur. Bu

məsələnin ideal həlli olmadığı üçün nisbətən daha dəqiq, uzunömürlü və istifadə üçün yararlı təqvim hazırlamaq məqsədi qarşıya qoyulur. Xəyyamın tədqiqatçılar dəstəsi bu məsələni araşdırmış və *Cəlali təqvimi* adlı bir günəş təqvimi düzəltdi. Bu təqvimə görə, yalnız təqribən 4500 ildən bir təqvimə yeni gün atırmaq lazım gəlir. Hal-hazırda istifadə edilən Qriqorian təqvimində isə bu günartırma işi 3323 ildən bir baş verir (yəni Cəlali təqvimi daha dəqiqdir).

İslam dünyasının elm, sənət və texnologiya sahəsində əldə etdiyi böyük nailiyyətlərin avropalılar tərəfindən mənimsənilməsi Avropanın inkişafında fəvqəladə rol oynadı. 12-ci əsrdən başlayaraq müsəlman alim və mütəfəkkirlərin riyaziyyat, astronomiya, kimya, tibb, fəlsəfə və digər sahələr üzrə kitabları latınca və canlı Avropa dillərinə tərcümə olunub oxundu, öyrənilirdi, ümumiləşdirildi, Avropada yeni tədqiqatların əsasında dayandı. Çoxsaylı müsəlman çoxbilginləri, çoxu da avropa-

laşmış adları ilə, elmi dairələrdə və universitətlərdə əsas oxu, isnad və dayaq qaynağına çevrildilər. Bir sıra hallarda böyük elmi kəşflər haqqında verilən "avropalı alimin öz əməyidir, yoxsa əsas ideya və metod müsəlman alimin elmi əsərindən götürülmüşdür?" sualının cavabı bu günə kimi məlum deyil. Lakin bu prosesdən kənar qalan, adları və əsərləri o zamankı Avropada elmi dövrəyə daxil olmayan müsəlman mütəfəkkirləri daha çox idi. Bun-

Abu Hamid al-Ghazali

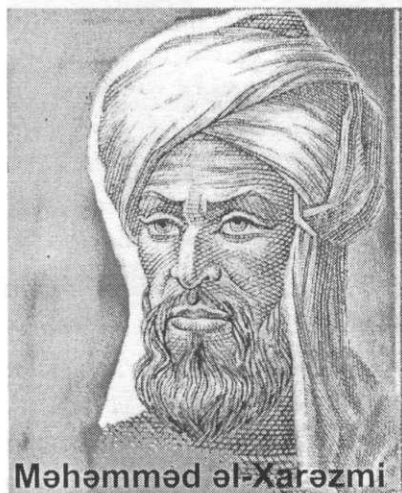
Niels Henrik Abel

ların sırasında Ö. Xəyyam da vardı. Xəyyamın riyaziyyatda əldə etdiyi dərin nəticələr, təəsüf ki, Avropada xeyli sonralar, 19-cu əsrin ortalarında məlum oldu və yalnız elm tarixi baxımından əhəmiyyət qazandı.

Müasirləri Xəyyamın şairliyindən söhbət açmır...

Müasirləri Xəyyamı hakim, riyaziyyatçı, filosof və ilahiyatçı kimi, bərabəri olmayan ge-

niş və dərin bilik sahibi kimi təqdim edir, lakin onun şairliyi barədə heç söhbət açmır, heç nə demirlər. Məşhur şair Sənai Xəyyamla yaxşı tanış idi, Xəyyam haqqında çox tərifli fikirlər söyləyərkən onun şair olduğu barədə bir söz belə demir...Xəyyam dünyasını dəyişəndən sonra da, 80-90 il ərzində onun heç bir rübaisi haqqında söz açan yoxdur. Ümumiyyətlə, 12-ci əsrə aid qaynaqlarda Xəyyamın şair olması haqqında bir söz belə yoxdur, yalnız bir yerdə "Xəyyamın ərəbcə bir şeiri var" deyilir və elə oradaca həmin şeir verilir. Bu hadisə Ömər Xəyyamın şair olmadığı fikrinin yaranmasına səbəb oldu. Bu rübailərin məşhur hakim, riyaziyyatçı Ö. Xəyyama dəxli olmadığı, onların Xəyyam və ya Xəyyami adında başqa bir şair tərəfindən yazıldığını irəli sürənlər meydana çıxdı. Üstəlik, müasirləri arasında qeyri-adi hörmət qazanan, həyatı, dini-fəlsəfi və digər əsərləri ilə mömin müsəlman olduğunu bir da-

Məhəmməd əl-Xarəzmi

Claudio Ptolomeo

ha sübut edən, sultanların, vəzirlərin ehtiram göstərdiyi, İmam, Hüccət əl – Haqq adlandırılan bir şəxsin azadfikirliliyin çox təşviq olunmadığı, cəzalandırıldığı bir dövrdə bu qədər açıq-saçıq, dini ehkamlarla düz gəlməyən ziddiyyətli rübailər yazması mümkündürmü? O dövrdə bu cür rübailər müəllifinə bu qədər ehtiram göstərilərdimi?

Şekspirin də müəllifliyini şübhə altına alanlar var və bu, o qədər də hay-küy, həyəcan və təlaş doğurmayıb. Xəyyam halında da Şekspirdə olduğu kimi, "bu məşhur rübailərin müəllifinə Xəyyam deyək" sözü ilə məsələni bitirmək olmazmı?! Sadəcə bizim məsələmizin Şekspir halından bir mühüm fərqi var – Şekspirin şair və dramaturq kimliyindən başqa kimliyi yoxdur. Xəyyam halında isə "məşhur riyaziyyatçı və filosof Ömər Xəyyam hansı rübailərin müəllifidir və ya o, ümumiyyətlə, şairdirmi, rübailər müəllifidirmi?" sualı özündə əlavə məna daşımaqdadır.

Ümumiyyətlə, rübai müəllifi kimi tarixi Ömər Xəyyamı tam bərpa etmək, yəqin ki, imkan

xaricindədir.

Xəyyamın rübailəri haqqında yalnız onun ölümündən 90-100 il keçdikdən sonra yavaş-yavaş məlumat verilməyə başlandı və iki əsr ərzində onun cəmi 16 rübaisi aşkar edildi. Sonrakı əsrlərdə rübailərin sayı artmağa başladı. Onların bir hissəsinin Xəyyama məxsus olmadığı (başqa şairlərin olduğu) meydana çıxdı. Rübailərin mövzu-

Evarist Qalua

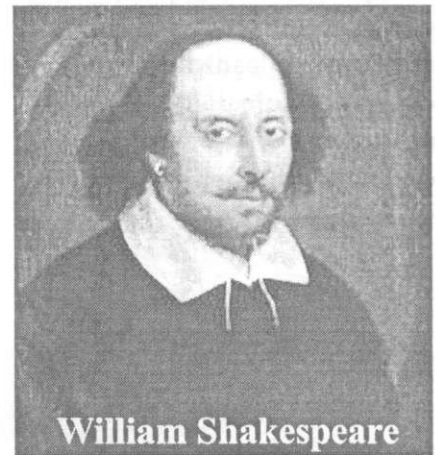
suna, poetik keyfiyyətlərinə, digər şairlərin əlyazmalarında tapılmasına və bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə tədqiqatçılar səhih, etibarlı, yəni, çox güman ki, Xəyyama məxsus olan rübailəri müəyyən etməyə çalışdılar. Bu işi, təbii ki, mükəmməl hesab etmək mümkün deyil. 14-cü əsrin ortalarına qədər toplanmış rübailərdən etibarlı hesab olunanları 36 ilə 178 arasındadır. Xəyyam adı altında toplanan bütün rübailərin sayı isə 1200-1400-ə çıxdı. Tədqiqatçılar arasında "sərgərdan" və ya "gəzəyən" rübailər ifadəsi yarandı, yəni eyni rübainin müxtəlif orta əsr şairlərinin əsərləri içinə

düşmüş olduğu aşkara çıxarıldı.

Şair Xəyyamın bəxti 1859-da açılacaqdı...

Xəyyam haqqında daha geniş məlumatın oxucuların marağına cavab verəcəyi fikri ilə müəllifin vaxtilə "Xəzər-Xəbər"də dərc olunmuş "Ömər Xəyyamın rübailəri Azərbaycan türkcəsində" (1 may 2006-cı il) adlı məqaləsindən bir hissəni (aşağıda kursivlə) burada verməyi qərara gəldik.

Xəyyam rübailərinin dünya şöhrəti və Xəyyamşünaslığın inkişafı 1859-cu ildə Edward Fitzgeraldın (1809-1883) ingiliscəyə tərcümə etdiyi 75 rübaini kitab şəklində çap etdirməsi ilə başlayır. Tərcüməçinin kimliyi göstərilməyən bu kitab heç kimin diqqətini cəlb etməsə də, Fitzgerald işini davam etdirdi, son variant

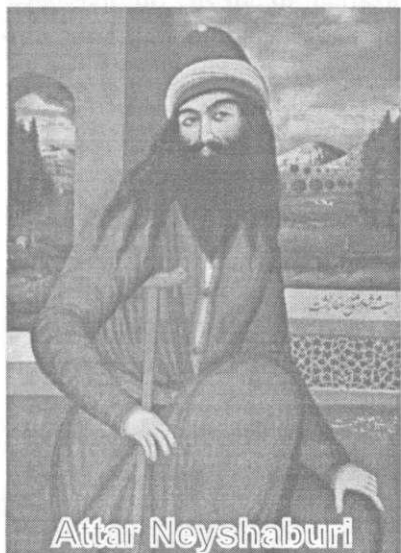

William Shakespeare

1875-ci ildə çap olunan 101 rübaidən ibarət oldu. Bu dəfə kitabda tərcüməçinin adı da verilmişdi. Tezliklə Fitzgeraldın xeyli sərbəstliyə yol verdiyi, amma Xəyyam rübailərinin məzmun və ruhunu çox məharətlə ingiliscəyə

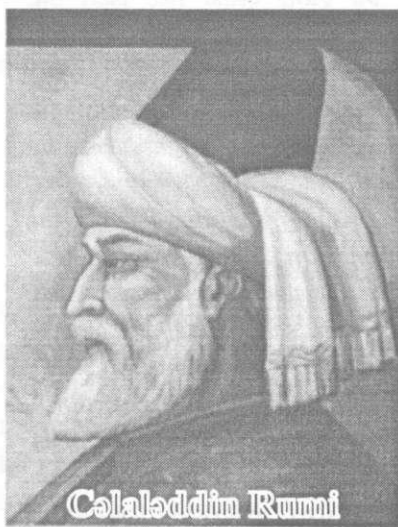
keçirməyə müvəffəq olduğu rübailər İngiltərə və Birləşmiş Ştatları fəth etdi, ən çox sevilən, ən çox əzbərlənən, heç bir ingilis şairinə nəsib olmayan bir ingilis poetik nümunəsi kimi yayıldı, qeyri-adi şöhrət qazandı. Sonra Xəyyam rübailərinin ümumdünya səyahəti başladı, bütün mədəni xalqlar bu rübailəri dəfələrlə öz dillərinə tərcümə etdilər. Bu barədə həddindən çox yazılmışdır və söhbəti uzatmağa ehtiyac görmürük.

Orta əsrlər Şərqdə şair Ö.Xəyyamın adı Firdovsi, Nizami, Sədi, Cəlaləddin Rumi, Ə.Cami, Hafiz, Ə.Nəvai, M.Füzuli kimi nəhənglərin sırasında tutulurdumu? Bir şey yaxşı məlumdur: Xəyyam Qərbdə ingilisdilli böyük şairlərdən daha çox tanındı, hətta əfsanələşdi. Nəticədə Şərq öz şairini yenedən öyrənməyə məcbur oldu və yaqın etdi ki, Ö. Xəyyam böyük alim olmaqla yanaşı, bəlağətli təriflərdən uzaq dayanan böyük şairdir, öz xəyal dünyasından, gerçək həyat barədə düşüncələrindən və təfəkkür gücündən qaynaqlanan dərin mənalı zərif rübailər müəllifidir.

Attar Neyshaburi

1818-də Avstriya diplomatı və şərqşünası Joseph von Hammer "Pərişya bədii ədəbiyyat tarixi" (Geschichte der schönen Redekunst in Persien) əsərində farsdilli poeziyanın yeddi ulduzunu müəyyən etmişdi - Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Sədi, Hafiz, Cami. Bu, Avropada şərq poeziyası haqqında kifayət dərəcədə olmasada, hər halda xeyli ümumi məlumat verən və tərcümələrlə zəngin olan

Cəlaləddin Rumi

ilk əsər idi. "Qərb-Şərq Divanı"nı (West – Östlicher Divan) yazarkən J. W. von Goethe'nin şərq poeziyası və folkloru haqqında əsas məlumat qaynağı H.F. von Diez və J. von Hammer'in tərcümələrindən ibarət idi.

Maraqlıdır ki, J. von Hammer bu kitabında Ömər Xəyyam haqqında da məlumat vermiş, onun 25 rübaisini almancaya tərcümə etmişdi. J.von Hammer Ö. Xəyyamı bir qədər sxematik şəkildə belə təqdim etmişdi: "azadfikirli və dini ələsalan, bu baxımdan fars poeziyasının Voltair'i (Volteri) adlanabilir". Lakin, bu tərcümə və məlumat Xəyyamı Avropa və Amerikada ta-

Əbu-I-Əl-Məarri

nıda bilmədi.

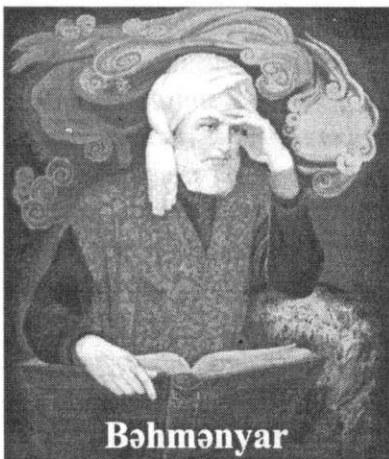
Xəyyamın bəxti 1859-da açılacaqdı. Edward Fitzgerald ingiliscəyə tərcümə etdiyi rübailər kitabı iki ilə yaxın heç kimi maraqlandırmadı, kitabın qiyməti bir şillingdən bir pensə endi... və birdən sanki hamı ayıldı... Rübailər ildırım sürəti ilə yayılmağa başladı. (1929-cu ildə kitabın birinci nəşrindən qalan bir nüsxəsi Birləşmiş Ştatlarda səkkiz min dollara satılmışdı!)

E. Fitzgerald, özü demişkən, "rübailəri bir-birinə qatmış, bəzi şeylər itmiş"di. Lakin, o, Xəyyamın ruhunu tutmuş, gözəl imitasiya məharəti ilə oxucunu valeh edə bilmişdi. Onun əsas məqsədi Xəyyamın ideyalar dünyasını ingilis oxucusuna açmaq, Xəyyamın həyat fəlsəfəsini, qəm və nəşəsini ingiliscə ifa etmək idi. Fitzgerald tərcümədə əsas ideya və məzmunu saxlamaqla şair fantaziyasına yer verib bədii gözəllik yaratmağa nail olmuşdu. Onun müasirləri fransız tərcüməçiləri isə "fransız cəmiyyətinin dəyərlərinə uyğun gəlməyən" Xəyyamı dəyişdirib "təbiiyəli" fransızca döndərmək istəmişdilər.

1900-cü illərə yaxın ingilisdilli ölkələrdə Fitzgeraldın ifasında Xəyyamın (Ömər Xəyyam, yoxsa Fitzgerald Xəyyam?!) rübailəri ağlasığmaz populyarlıq qazanmış, bir mania (Omar cult) halına gəlmişdi.

Xəyyamın rübailərində azadfikirliliyin həddini aşdığı qənaətində olan və ciddi narazılığını və narahatlığını bildirən ingilis-amerikan oxucular da az deyildi. Bununla belə, protestant keşiş və şair John White Chadwick'in (1840-1904) dindarları sakitləşdirmək üçün "Old and New" jurnalı vasitəsilə oxuculara müraciəti bir daha "Rübailər" in qeyri-adi cazibəsindən xəbər verir: "Kimsə Ekklesiastın kitabını "bütün qəmlilə kitabların ən qəmlisi" adlandırmışdı. O, Ömər Xəyyamı oxumayıb. Bu şeirlər "Ekklesiast" dan qat-qat qəmlidir. Birinci ona görə ki, onlar daha xoşahənglidir, ikinci ona görə ki, onlarda daha çox ümitsizlik var; və bir də ona görə ki, onlardakı sözlərin arxasında biz daha nəcib ruhun dayandığını hiss edirik".

Bu tərcümə böyük riyaziyyatçı və astronom Ö. Xəyyamı bütün dünyada, o cümlədən Şərqdə, öz

Bəhmənyar

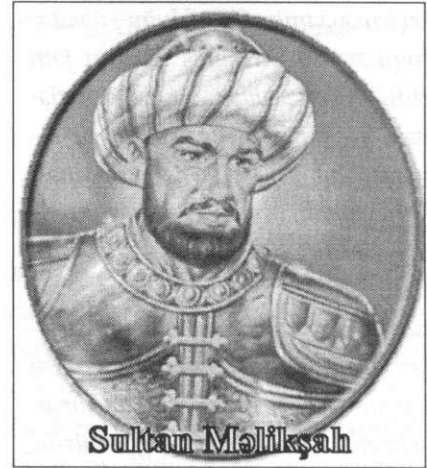
vətəni İranda böyük şair kimi yenidən tanıtdı. Tərcümənin uğuru qeyri-adi və gözlənilməz dərəcədə yüksək idi, şeirlər başgicəlləndirici bir dünya şöhrəti qazanmış, ingilisdilli ədəbiyyat tarixində özünə klassik əsər kimi yer qazanmış, ən geniş dairələrdə oxunan və sevilən bir poemaya dönmüşdü. 1863-də Jhon Raskin kimliyi hələ məlum olmayan tərcüməçiyə ünvanladığı məktubunda yazırdı: "zənn edirəm ki, bu günə qədər heç vaxt bu poema kimi böyük, parlaq bir şey oxumamışam".

Fitzgerald – Xəyyam triumfu ədəbi Xəyyamşünaslığın da əsasını qoydu! Xəyyam rübailərinin əslini axtarmaq – bu, yüz ildən artıq davam edən cəlbədicə elmi mövzu oldu. Cavablar da rəngarəng idi – Xəyyam "şair olmayıb, rübai yazmayıb", "30-40 və ya ən çoxu 70-80 rübai onun özünə məxsusdur", "1000-2000 arasında rübailəri olub" və s. Bunu islam tarixində səhih hədislərin axtarışına bənzətmək olar. Hal-hazırda tədqiqatçıların böyük qismi deyərsən 200 və 400 arasında rəqəmlər üzərində dayanıblar.

Xəyyam, əslində, peşəkar şair deyildi

Xəyyam haqqında onun müasirləri, eləcə də onun tədqiqatçıları tək tərifi sözlər söyləməmiş, onu şübhəçi, materialist kimi qiymətləndirən fikirlər də yaymışlar. Bu işdə, xüsusən sonralar, çox güman ki, rübailərin təsiri və rolu böyük olub.

Onu "bədxasiyyət", "natamam", müəllimlikdən qaçan, yazıda məhsuldar olmayan (bu

Sultan Məlikşah

doğrudan da belədir), şübhə edənlərin imamı (İmam əl-Şəkkakin) adlandıranlar vardı. Rübailər Avropada və Amerikada yayıldıqdan sonra isə onu hedonist, aqnostik, nihilist, ateist, Tanrını ələ salan, materialist, naturalist, inqilabçı, şəhvət düşgünü, əyyaş, mütəfəkkir-əyyaş adlandıranlar az olmadı.

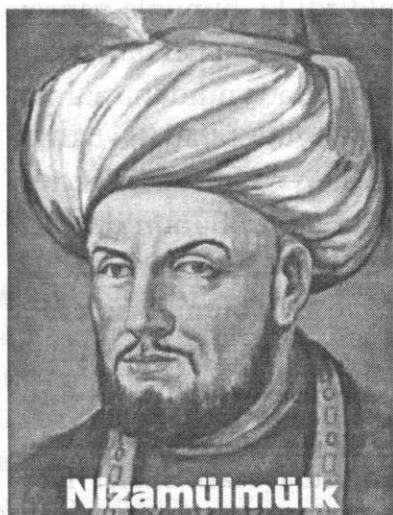
Ümumiyyətlə, riyaziyyatçı-filosof Xəyyamla şair Xəyyam arasında heç bir əlaqənin olmadığı, daha doğrusu, onların bir-birinə zidd gəldiyi, bu iki sifətin bir şəxsdə birləşməsinin bir möcüzə, bir sirr olduğu barədə düşünüən və yazanlar az deyil. Bu məsələyə qaynaqların tədqiqi ilə yanaşı, zənnimcə, yaradıcılıq psixologiyası və iki mədəniyyət adlanan problemin gözü ilə də baxmaq lazımdır.

Böyük çoxbilginin görünən tərəfləri kimi görünməyən tərəfləri də ola bilərdi. O, əlbəttə, müasirlərinin gözündə şöhrətli riyaziyyatçı, böyük ilahiyyatçı idi, hakim idi. O, aradabir şeir yazdısa və onları yaymırdısa, üstəlik elm adamı və filosof kimi çox məşhur idisə, şairliyini müasirləri görməyə də bilərdilər və mümkündür ki, əhəmiyyət ver-

məmişdilər. Bəlkə də o, rübailərini yaşlı vaxtında yazırdı və onun parlaq elmi şöhrəti qarşısında bu hobbi heç gözə də görünmürdü. Orta əsrlər baxımından Xəyyam, rübailər müəllifi kimi, əslində peşəkar şair deyildi. Onun müasirləri olan F.Əttar və Sənai peşəkar şair idilər. Xəyyam ömrünü şairliyə həsr etməmişdi. O, iri həcmli poetik əsərlər yazmamışdı. Dolanışı şairlikdən çıxmırdı. Hökmdarlara poetik mədhnamələr yazmırdı. Paneqirik ədəbiyyatdan çox uzaq idi.

Yeri gəlmişkən, paneqirik olmayan ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndəsi olan dahi ərəb şairi Əbu'l-əla əl-Mə'ərrî (973-1057/58) öz fəlsəfi lirikası ilə Ömər Xəyyamın rübai yaradıcılığına təsir etmiş kimi görünür. Hər iki mütəfəkkirin yaradıcılığı ilə tanışlıq istər-istəməz bu fikrə gətirib çıxarır; hər ikisinə xas olan yüksək dərəcədə azadfikirlilik, mütləqlikdən uzaq olmaq, şübhəçilik, təzadlar, lakonik ifadə tərzii... onların mənəvi-ruhi yaxınlığından xə-

Nizamülmülk

bər verir. Xəyyamın ərəb dilini gözəl bilməsi müasirləri və tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Onun ərəbcə şeir yazdığı da yaxşı məlumdur. Ərəbcə şeirlərinin birində məqsədə doğru dönmədən irəliləməyin həyatı vacib olduğunu vurğulayan Xəyyam:

*Bu səbəbdən Türk dövləti belə
çox irəli getdi və türk insanları
göylərə qalxmaq yoluna qədəm
qoydular*

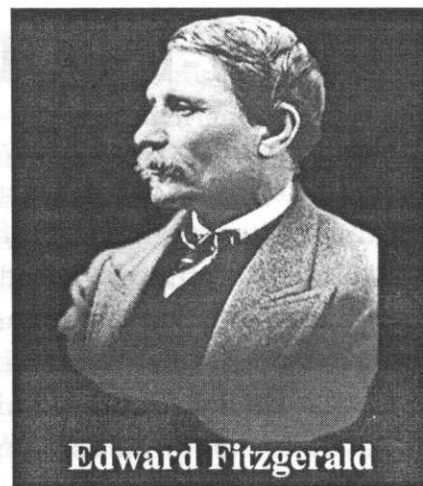
- deyə türkləri farslara nümunə göstərir.

Poetik xitab bir rəmzdir, dünyagörüşü deyil

Xəyyamın elmi-fəlsəfi-dini yaradıcılığı ilə rübailəri arasında görünən ziddiyyətlərə başqa tərəfdən də yanaşmaq olar. Poetik rəmlər çox geniş mənə daşıya bilər və müəllifinin dinə və ya digər ideoloji-mənəvi təmələ münasibətinin dəqiq ifadəsi olmaya bilər. Məsələn, dindar olmayan şair də şeirlərində Allaha, Tanrıya müraciət edə bilər, ondan şəfqət və mərhəmət diləyir və ya onu sorğu-suala tutur, ona qarşı üsyan qaldırır. Və ya mömin, amma bilgin bir şair şeirlərində Allaha qəzəblənə bilər, ədalətsizliyə görə onu sorğu-suala tuta bilər.

Poetik xitab bir üsul, bir rəmzdür, dünyagörüşü və inam qaynağı deyil.

Nəhayət, bir fikri də yada salaq. Elm adamının, filosofun şeir yazması elmi-fəlsəfi yolla deyilə bilməyən hiss və həyəcanı ifadə etmək üçündür. İş peşəkar şair

Edward Fitzgerald

olub-olmamaqda deyil, şairliyi məşğuliyyətə çevirməkdə deyil. Elm adamının öz kifayət qədər ağır, faydalı və maraqlı məşğuliyyəti var. Dünyanın, təbiətin sirləri üzərində baş sındıran, başqalarının görmədiyini görə bilən insanda öz hisslərini ifadə etmək istəyi baş qaldıra bilər. Bu hisslər, bu istək niyə də şeirə dönməsin?! Üstəlik, orta əsrlərdə poeziya öz fikrini ifadə etmək baxımından başqa fəaliyyət növlərinə nisbətə daha təhlükəsiz deyildimi?

Böyük çoxbilgin Ömər Xəyyamın min ilə yaxın davam edən şöhrəti zaman və məkan sərhədlərini yarıb keçmiş, dünyanı fəth etmiş, elm və ədəbiyyat tarixini xeyli zənginləşdirmişdir. Dindən, dinindən, irqindən asılı olmadan hər kəsə, Ömər Xəyyamla təmasda olmaq, onun ruhunu duymaq istəyənlər hər kəsə bu zənginlikdən pay düşür. Dünya durduqca Xəyyam kimi böyük çoxbilginlərin işığı daha çox insanlara yayılacaq, onları sevindirəcək, düşündürəcək, təklikdən xilas edəcək.